

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477)

О.В.РУСИНА *

«СКАЗАННЯ ПРО ПЕРЕМОГУ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО ПІД ОРШЕЮ»: СТРУКТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Розглядається одна з літературних пам'яток, присвячених битві під Оршею та перемозі князя Костянтина Острозького (1514 р.). Твір, про який ідеться, становить частину так званого Волинського короткого літопису, уперше надрукованого 1836 р. Попри доволі тривале перебування в науковому обігу, він і досі недостатньо досліджений, як і «Сказання...», що міститься в його складі. Аналізуються літературні джерела останнього та світогляд анонімного автора. Робиться висновок, що текст твору не дає вказівок на суспільне середовище, в якому його було створено.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, битва під Оршею, Острозький, Волинський короткий літопис, панегірик.

Битва під Оршею (нині – райцентр у Вітебській обл., Білорусь) являла собою один із ключових моментів литовсько-московської війни 1512–1522 рр., що в її основі була боротьба за повернення до складу Великого князівства Литовського Сіверщини, захопленої Іваном III у 1500–1503 рр. Переконлива перемога над московитами, здобута військами на чолі з гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким 8 вересня 1514 р., суттєво не вплинула на перебіг воєнних дій¹, проте принесла звитяжцеві лаври національного героя. Його, зокрема, виславляє «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», що складається з опису битви й панегірика гетьманові.

При цьому слід констатувати, що цей твір, попри акцентований М.Грушевським «визначний – при загальній бідності нашого

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Зокрема литовцям не вдалося відвоювати захоплений Василем III у липні того ж таки року Смоленськ (хоч він і залишився єдиним територіальним здобутком Москви у війні 1512–1522 рр.). Загалом дослідники не одностайні в оцінці масштабів і наслідків битви, яку сучасники прямо називали «великою».

матеріалу – літературний інтерес»², ще й досі не став предметом ґрунтовного наукового дослідження. А між тим йому належить особливе місце серед синхронних літературних пам'яток, які прославляють згадану подію. Ті, у переважній своїй більшості, з'явилися у Кракові й були орієнтовані на смаки та політичні запити королівського двору, виступаючи як елемент масштабної пропагандистської кампанії, організованої володарем Польщі й Литви Сигізмундом ІІІ. Що ж до «Сказання...», то це – пам'ятка православної книжності. Вона дійшла до нас у складі Супрасльської літописної збірки⁴, котра нині зберігається у фондах Російського державного архіву давніх актів (Москва; ф.181, оп.1, ч.1, №21/26). Це була складова давнішого конволюта, відомого за описом бібліотеки Супрасльського монастиря 1557 р. як «книга Царственник з летописц[ем]»⁵.

Сама збірка також складається з двох частин. Перша – це список так званого літопису Авраамки⁶. У ньому бракує хронографічного початку й він, як і Толстовський список цього літопису (Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург, ОСРК, F.IV.156), переривається на опису погрому Москви ханом Тохтамишем (1382 р.). Другий літопис відзначається значно складнішою структурою. При виданні Супрасльського збірника в 1836 р. його охрестили Київським скороченим (сама пам'ятка назви не має)⁷. Цікаво, що аналогічним найменуванням цієї пам'ятки оперував М.Карамзін, який ознайомився з нею задовго до опублікування Супрасльської збірки. Описуючи перебіг битви під Оршею, він зауважував у примітках до сюжету: «У мене є короткий Київський сучасний літописець, котрий дивним чином славить Острозького

² Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – С.202. М.Грушевський не зробив помітного внеску у вивчення твору, зате майже повністю надрукував його текст у своїй книзі (с.202–205). Задля зручності ми також подаємо «Сказання...» після тексту нашої статті (у спрощеній транслітерації й з виправленням явних опісок – див. додаток №1).

³ Див. докл.: Граля І. Мотивы «оршанского триумфа» в ягеллонской пропаганде // Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма: Чтения памяти В.Б.Кобриня. – Москва, 1992. – С.46–50.

⁴ Збірку повністю надруковано: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращённые летописи. – Москва, 1836. Текст «Сказання...» міститься тут на с.149–154.

⁵ Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.4. – К., 1890. – С.138–139; Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. – 1893. – №9. – С.373–374; Щавинская Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.32, 130. Зауважимо, що згаданий конволют з'явився в бібліотеці монастиря до 1532 р., коли його архімандритом став Сергій Кимбар. Див. докл.: Морозова Н., Темчин С. Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.) // Z dziejów monasteru Supraskiego. – Białystok, 2005. – S.130. – №17.

⁶ Див.: Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. – Т.2. – Kraków, 1997. – S.75–79 (опис Віленського списку, який уважають подеколи оригіналом літопису Авраамки); Бобров А.Г. Новгородские летописи XV века. – Санкт-Петербург, 2001. – С.229–233. Слід зауважити, що останніми роками уявлення про роль писаря Авраамки у створенні цього літопису зазнали суттєвих коректив (див. передмову Б.М.Клосса до репринтного перевидання пам'ятки: [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/psr13235/lytov33.htm>).

⁷ У літературі за автентичну назву літопису подеколи видається виділений кіновар'ю заголовки його першої статті (862 р.): «Начало русских князей Русаго княженья». Помилковість такої інтерпретації зауважував ще Ю.Тиховський (див.: Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.365).

за цю перемогу»⁸. Тож склалася думка, що саме М.Карамзін став автором цієї назви.

М.Грушевський акцентував її конвенційний характер: «Так назвав сю літописну збірку М.Карамзін, і під цією назвою вона зосталась і досі; хоч її київське походження дуже сумнівне, і тому ця назва часом береться в лапки, але за браком іншої короткої влучної назви, вона й досі вживається в літературі»⁹. Тож історик цілком поділяв позицію тих дослідників, котрі ще на рубежі ХІХ–ХХ ст. констатували, що назва «Київський скорочений літопис» практично не відповідає змісту та не вказує на місце створення пам'ятки¹⁰.

У компілятивній частині цього твору (яку М.Присьолков визначив як збірку звісток із Новгородського п'ятого літопису 862–1461 рр. з трьома додатковими записами за 1453, 1483, 1491 рр.¹¹) простежується виразний інтерес до історії Смоленська. Цього ж міста стосуються й фінальний запис літопису про його взяття Василем ІІІ, зроблений по живих слідах події, і «Сказання...» про спровоковану цим битву під Оршею (хоча обидва факти помилково датовано 1515 р.). Решта ж наявних у літопису оригінальних звісток, що охоплюють кінцеві десятиліття ХV ст., торкається, головним чином, подій на Волині (хоч літописець не обійшов і значно масштабніші за історичним виміром явища). М.Грушевський, чуючи в них «голос волинця», навіть припускав, що йдеться про «записки, що походили з двору князів Острозьких»¹².

Не дивно, що згодом відомий дослідник літописання Великого князівства Литовського М.Улащик перейменував цей літопис на «Волинський короткий»¹³. Він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів¹⁴, що, у принципі, не видається коректним: походзячи з теренів Литовської держави, зазначена пам'ятка типологічно та структурно не має з ними нічого спільного. Крім цього, убачаючи в літопису цілком оригінальний твір, М.Улащик не за-

⁸ Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1819. – Примечания. – С.33.

⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.197.

¹⁰ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.365; Арнаут В.А. «Киевская» летопись Супрасльского сборника: (К вопросу о смоленском летописании) // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук: 1909 г. – Т.14. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С.1–2.

¹¹ Присьолков М.Д. Летописи Западной Украины и Белоруссии // Учёные записки ЛГУ. – Ленинград, 1941. – №67: Серия ист. наук. – Вып.7. – С.22–23. Див. також передрук цієї статті: Присьолков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.300–301. Про Новгородський п'ятий літопис див.: Бобров А.Г. Новгородские летописи XV века. – С.218–224.

¹² Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.198–199. Складно сказати, чому М.Присьолков угледів у них «спробу місцевого київського літописання» (див.: Присьолков М.Д. Летописи... – С.23; Его же. История... – С.301). Куди більш зрозумілий його висновок про приреченість таких спроб, націлених на збереження національної ідентичності, «за умов литовсько-польського володарювання», «тяжкого політичного пригноблення» й відсутності «безперервно існуючого політичного російського центру» (див.: Присьолков М.Д. Летописи... – С.24; Его же. История... – С.302). Справа в тому, що видання, де побачила світ стаття М.Присьолкова, було приурочене до річниці «визволення» «братніх народів Західної України і Західної Білорусії» від «гноблення панською Польщею» і їх приєднання до «великої сім'ї народів, які будують своє щасливе життя під яскравим сонцем Сталінської Конституції» (17 вересня 1940 р.).

¹³ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – С.52–54.

¹⁴ Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.118–127. «Сказання...» міститься тут на с.125–127.

уважив, що перша його частина має не тільки компілятивний, а й вторинний характер, частково відтворюючи Толстовський список літопису Авраамки – на що свого часу вказував М.Присьолков¹⁵.

Таким чином, запроваджена М.Улащиком назва також умовна та має безпосередній стосунок лише до комплексу записів за 1481–1500 рр., які й становлять самостійну пам'ятку літописання¹⁶. До того ж вона не вповні витіснила попередню, «карамзінську». Навіть в академічних виданнях останніх років можна зустріти застарілий термін «Короткий Київський літопис»¹⁷. Маємо й плутанину, спричинену перейменуванням пам'ятки. Так, в одній із праць, присвячених князеві Острозькому, В.Ульяновський спочатку цитує похвалу з «Короткого Київського літопису», а потім зауважує: «Так само величально описує ці подвиги гетьмана “Волинський короткий літопис”». Трохи нижче на томісті повідомляється, що «великий панегірик К.І.Острозькому» з приводу перемоги під Оршею вміщує «Короткий Волинський літопис»¹⁸.

Подібні твердження, звісно, помилкові. «Сказання...» дійшло до нас тільки в одному варіанті¹⁹. При цьому воно написане з нового аркуша й іншим почерком, аніж попередній текст, і, за спостереженнями П.Владимирова²⁰, має свої правописні й мовні особливості. Тож ідеться про самостійний літературний твір, технічно відділений від решти тексту записом-інструкцією про необхідність прикласти «к тым тетратем» ще шість «про запас на летописець».

Це, однак, не означає, що «Сказання...» можна інтерпретувати як просту приписку – на рівні з наявною нижче нотаткою про візит до Супрасльського монастиря польського короля й великого князя литовського Сигізмунда Август (1543 р.)²¹. Насправді воно невіддільне від загального літописного контексту. По суті, його автор розвинув і розширив коротку звістку про здобуття «славного великого града Смолнеска (sic!)», якою фактично закінчується літопис, вклю-

¹⁵ Присьолков М.Д. *Летописи...* – С.22–23; *Его же. История...* – С.300–301. Принагідно зауважимо, що перевидання статті М.Присьолкова здійснене не надто якісно: випущено фрагменти оригіналу, а в доданих упорядниками примітках трапляються помилки (зокрема переплутано Волинський короткий і Віленський літописи).

¹⁶ До них не належить запис про сонячне затемнення 1491 р., похідний із Толстовського списку літопису Авраамки. Трохи «звуженим» є розуміння питання Ю.Мициком, котрий подає 1487–1500 рр. як хронологічні рамки літопису (див.: *Мицик Ю.А. Волинський короткий літопис // Енциклопедія історії України*. – Т.1. – К., 2003. – С.611). Не можна погодитися з дослідником і стосовно того, що інтереси автора літопису були обмежені Волинню та Поділлям. Але він, без сумніву, має рацію, коли пов'язує створення пам'ятки з колом володимирського єпископа Вассіана.

¹⁷ *Історія української літератури у 12 т.* – Т.1: *Давня література (X – перша половина XVI ст.)*. – К., 2013. – С.669.

¹⁸ *Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І.Острозького // Острозька давнина: Дослідження і матеріали* – Вип.1. – Л., 1995. – С.26. Пор.: *Його ж. До біографії князя К.І.Острозького // Середньовічна Україна*. – Вип.1. – К., 1994. – С.49.

¹⁹ Щоправда в 1829 р. з літопису, який містить «Сказання...», було знято копію для митрополита Євгенія (Болховитінова), котрого цікавили сюжети, дотичні історії Києва. Однак на нього чекало розчарування («Киевских происшествий сверх находящихся в прочих летописях здесь очень мало, а больше литовских»). Нині ця копія зберігається в Державному архіві Курської обл. На ній є позначка про її подальше копіювання в Дерпті 1830 р. Докл. див.: *Новикова О.Л. К истории изучения Супрасльского летописного сборника в первой трети XIX в. // Труды Отдела древнерусской литературы*. – Т.50. – Санкт-Петербург, 1997. – С.384–386.

²⁰ *Владимиров П.В. Обзор...* – С.139.

²¹ *Супрасльская рукопись*. – С.155; *Летописи белорусско-литовские*. – С.127 (М.Улащик помилково датує цей запис 1544 р.).

чивши до свого «Сказання...» як фрагменти цієї звістки²², так і її помилкову дату («Индикт 2, август[а] 1 день, в лето 7023 году» = 1515 р.)²³. Окрім цього, кінцівка панегирика Острозькому явно перегукується з короткою заздравицею йому та його братові Михайлові, що міститься в літопису трохи вище – у сюжеті, присвяченому боротьбі князів із татарськими нападами на Волинь та Полісся («Сим же правоверным князем даруй Г[оспод]и многолетное здравие и укрепи десницу их и грозны их сотвори супостатам нашим, да прославим тя, единого Бога и человеколюбца»)²⁴.

Слід зауважити, що панегирик Острозькому помічений у рукопису кіноварною припискою «Се похвалу (sic!) гетману»²⁵. Ця маргіналія дає нам оригінальну назву другої частини «Сказання...». Саме ж воно фігурує в літературі під різними назвами: «Повість про перемогу князя Острозького під Оршею і похвальне слово йому», «Сказання про перемогу під Оршею над Москвою» (з похвалою князю Острозькому), «Похвала гетьману Острозькому», «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», «розлоге й барвисте оповідання про перемогу Костянтина Острозького», «опис Оршанського бою і похвала». Без сумніву, таке розмаїття термінів по-своєму відбиває брак інтересу до цієї пам'ятки й певних засад в її вивченні.

Радянська історіографія практично ігнорувала це джерело, що доволі природно, зважаючи на політичні погляди автора цього твору. У «Сказанні...» їх задекларовано цілком експліцитно. Великого князя московського Василя III представлено тут як клятвопорушника, пойнятого бажанням захопити чужі землі – Сигізмундову «о[т]чину и дедину». Той, захищаючи «свою правду», виступає проти московитів свого «славного и великоумного гетмана» Костянтина Острозького. Князь, завдавши відчутної поразки ворожому військові, «церкви божьи христианские и многих мужей и жон от их насилування оборонил».

Таким чином, із погляду анонімного автора «Сказання...», захисником православних у Великому князівстві Литовському був князь Острозький, відправлений на війну своїм іновірним «господарем». Натомість московський «государ», демагогічно маніпулюючи гаслом захисту своїх єдиновірців, становив для них, по суті, головну загрозу. Наприкінці панегирика князеві Острозькому йому адресується побажання: «Как ныне побил силу великую московскую, абы так побивал сил[ь]ную рать татарскую, проливаючи кров[ь] их бесурменьскую!»²⁶.

Зрозуміло, що подібний світогляд не вписувався в москвоцентричну парадигму, панівну в радянській науці. Тож не дивно, що, скажімо, у 1980-х рр.

²² Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.365–366.

²³ Див.: Арнаут В. «Киевская» летопись Супрасльского сборника... – С.34. У виданні М.Улащика коротка звістка про здобуття Смоленська чомусь датується 1514 р. (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.125).

²⁴ Супрасльская рукопись. – С.145; Летописи белорусско-литовские. – С.124.

²⁵ Супрасльская рукопись. – С.152. У виданні М.Улащика цієї приписки немає.

²⁶ В іншому місці «Сказання...» натрапляємо на менш виразне прирівнювання московитів до «невірних». Віддаючи шану гетьманові «з храбрыми рыцери» за те, що вони «многы замкы столечныи и места славныи Великого княжества Литовского и Руского привпокоилю есте», автор зауважує: «Прировнани есте великим, храбрым рыцерем славного града Родоса, которые иж своим мужством многии замкы христианские от поганских рук впокоины чиняты».

українські дослідники при перевиданні фрагментів Волинського короткого літопису повністю випустили «Сказання...»²⁷, а згаданий панегірик Острозькому пов'язувався фахівцями з якимись його абстрактними «перемогами»²⁸. Так само природно й те, що в пострадянській білоруській та українській літературі «Сказання...» неодноразово цитувалося²⁹.

Проміжна між двома цими дискурсами позиція літературознавця Ю.Пелешенка, чия праця, присвячена українській ораторській та агіографічній прозі XIV–XVI ст., з'явилась у 1990 р., саме наприкінці горбачовської «перебудови» й напередодні розпаду СРСР. Побіжно проаналізувавши «Сказання...» та згадавши про звернений до князя заклик «побивать» татар, дослідник інтерпретує цю фінальну фразу у суто радянському дусі: мовляв, автор твору пропонує Острозькому «спрямувати свою силу не на братню єдиновірну московську землю, а на татарів», і цим він нібито нагадує Григорія Цамблака, котрий у «Житті Стефана Дечанського», «засуджуючи братовбивчу війну між сербами й болгарами, устами свого героя пропонує йти війною «на варвари [...], а не на Христове люди»³⁰.

Як би там не було, у подальшому українських дослідників, окрім суто політичних аспектів «Сказання...», цікавив його образно-метафоричний ряд – точніше те, чого йому не вистачало. А бракувало «Сказання...» інформації про генеалогію Костянтина Острозького, будь-яких згадок про Київську Русь, паралелей із давньоруськими князями – тобто всього того, що історики знаходили в панегіриках, адресованих синові князя – Василеві-Костянтинові Острозькому, відомому меценатові й ревнителю православ'я в Литовській державі.

Звідси робився висновок, що в родині Острозьких інтерес до Давньої Русі був «інновацією» другої половини XVI ст.³¹ Не заперечуючи цей умовивід,

²⁷ Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С.85–87. Цей пропуск особливо помітний на тлі відтворення в публікації сюжетів, дотичних боротьби Костянтина й Михайла Острозьких із кримськими татарами й турками (хоча коротку заздраницю князям тут чомусь також випущено). Загалом у цьому виданні принципи відбору літописних звісток доволі специфічні: скажімо, із-поміж церковних сюжетів «пощастило» лише епізоду з загибеллю (від рук тих-таки татар) митрополита Макарія. Зауважимо також помилковість наявної в коментарях (с.533) інформації стосовно того, що «Короткий Київський літопис» (званий нібито також Супрасльським) потрапив до Супрасльського монастиря в 1530-х рр.: як уже відзначалося вище, відомо лише, що це сталося до 1532 р.

²⁸ Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 83.

²⁹ Утім першим про нього, здається, «згадав» московський дослідник Б.Флоря, контекстно розглянувши задеклароване у «Сказанні...» «вороже ставлення значної частини українських і білоруських феодалів до Російської держави» (див.: *Паишто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.174). Згодом його позицію акцентував С.Думін (див.: *Думин С.В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX – начала XX в. – Москва, 1991. – С.120–121).

³⁰ Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.87. Відзначимо також переконаність дослідника в тому, що укладач «Сказання...» «добре знав як своїх попередників у слов'янському письменстві, так і перекладну літературу». Утім Ю.Пелешенко не наполягав на запозиченні вказаного мотиву, як і низки інших, з творів Г.Цамблака – для нього очевидна лише «певна спільність у ставленні до традицій у літературі та світосприйманні цих двох авторів» (див.: Там само).

³¹ Plokhyy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – New York, 2004. – P.154–156 (укр. вид.: *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С.204–206). Пор. із критичними заувагами: *Ульяновський В.* Генеалогія княжого роду

хочемо все-таки наголосити, що нам не здається абсолютно коректним зіставлення творів, котрі вийшли з-під пера панегіристів, наближених до князівської сім'ї, і «Сказання...» невідомого походження, про автора якого можна впевнено сказати тільки те, що він був сучасником Костянтина Острозького, ставився до «славного гетьмана» з неабияким пієтетом і бажав йому на майбутнє «здоровья и счастья».

Це надає особливої ваги питанню про «творчу кухню» безіменного книжника, котра, здається, ніколи не привертала увагу фахівців. Назагал літературознавці й історики вбачали у «Сказанні...» хіба що епічні мотиви, споріднюючи його зі «Словом о полку Ігореве», билинами й українськими думами³². Крім того, більшості видавалося зрозумілим, що у «Сказанні...» князь Костянтин Острозький порівнюється з деякими із героїв «Александрії» – перекладного роману про Александра Македонського, дуже популярного в добу середньовіччя та раннього нового часу³³. Однак до ґрунтовнішого вивчення цього питання так і не дійшло.

Здійснений нами аналіз продемонстрував, що автор «Сказання...» був знайомий із так званою Сербською «Александрією», яка з'явилася в Русі в XV ст. Наявна у «Сказанні...» згадка про міфічну «реку Арсинорскую» прямо вказує на використання книжником тексту Сербської «Александрії», де ця ріка фігурує як місце зіткнення об'єднаних сил царів Дарія й Пора з військом Александра Македонського³⁴. При цьому стверджується, що Острозький, «великий гетман» короля Сигізмунда, уподібнився до «великого гетмана царя Александра Македонского» Антіоха, коли, опинившись у «Днепра под Оршою», побачив, що річку буде непросто перейти («быс[ть] не борзо преходимъ путь водный»).

Однак, усупереч логіці, поданий далі опис тактики князя стосується іншого епізоду Сербської «Александрії» – форсування війнами Александра міфічної річки Алфолон (Анфілон). Героєм цього сюжету був не Антіох, а македонський полководець Філон, котрий, переслідуючи військо царя Пора, з'ясував, що водна перешкода «непреходна есть конскими ногами». Далі ранні списки Сербської «Александрії» подають малозрозумілий опис переправи: «[...] предние свалишася (варіанти: исквасише се, сквасишася), а задние, яко

Острозьких: проблеми конструювання та реконструкцій // Генеалогія: Зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 2013. – С.329–330.

³² Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.371–372; Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208, 249–250; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С.87. Цікаво, що з тим-таки «Словом» у літературі зближували інший твір, присвячений Оршанській битві – невелику поетизовану оповідь псковських літописів, написану з промосковських позицій (див.: Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т.7. – Примечания. – С.32–33; Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896. – С.134). Ця оповідь має виразні текстуальні паралелі із «Задонщиною» (див.: Салмина М.А. Рассказ о битве под Оршей Псковской летописи и «Задонщина» // «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания «Слова». – Москва; Ленинград, 1966. – С.524–525).

³³ Цікаво, що певну «відсилку» до діянь Александра Македонського містить і живописний образ Оршанської битви, створений у першій третині XVI ст. (докл. див. додаток №2 до нашої статті).

³⁴ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – Москва; Ленинград, 1965. – С.34–35.

по суху, преидоша»³⁵. Він повністю запозичується автором «Сказання...»: «[...] пръвии сквасишася, а последний, яко по суху, преидоша».

Зрозуміти цей сюжет дають змогу пізні списки Сербської «Александрії». Так, у списку XVII ст., близькому до вихідного тексту даного твору, роз'яснюється, що воїни Філона попросту витіснили річку: «Филон со всем войском удари в реку и сию из места изгнаша на поле пред ними»³⁶. В іншому пізньому списку «Александрії» війська «выбили конными ногами воду на поле из реки»³⁷.

Однак поєднання двох різних епізодів життєпису Александра в тексті «Сказання...» (якщо тільки воно не є наслідком дефектності списку «Александрії», яким користувався укладач) залишається незрозумілим за своїми інтенціями. Характерно, що воно веде до явної та грубої помилки: Антіох керує переправою не «храбрых македонян», а «войска персидского». Пояснення цього непорозуміння полягає в тому, що Філон, котрий, між іншим, згадується лише у Сербській «Александрії», фігурує в її тексті як намісник Александра в Персії після поразки Дарія; відповідно на допомогу Александрові в боротьбі з Пором він прибуває «от Персиды»³⁸.

Слід зауважити, що використання текстуальних елементів Сербської «Александрії» при описуванні батальних сцен у східнослов'янській писемній традиції не є безпрецедентним. Так, її вплив доволі відчутний у «Сказанні про Мамаєве побоїще», куди потрапили не просто окремі цитати, а цілі сюжетні лінії «Александрії» (дії засадного полку, перевдягання Александра й Антіоха, перелік поганських богів тощо)³⁹.

У нашому випадку такі запозичення мали доволі обмежений, «точковий» характер, і їх непросто довести. Скажімо, можна лише припустити, що адресоване князеві звернення «честная и велеумная главо»/«пречестная и премудрая главо» має у своїй основі звернення Александра Македонського до Аристотеля («многочестная и мудрая главо»⁴⁰). При цьому варто нагадати, що у своєму «Слові про закон і благодать» Іларіон звертався до князя Володимира: «Честная главо»⁴¹.

Як би там не було, автора «Сказання...» навряд чи можна назвати майстерним та послідовним у створенні образної системи. Порівнюючи Костянтина Острозького зі славним «гетманом» Александра Македонського Антіохом, він паралельно знаходить у ньому риси («мужества крепость») поверженого Александрового недруга – «великого царя индийского Пора, котрому ж многи цари и князи противни быти не могоша». Водночас йому приписується «мужества храбрость» володаря Вірменії Тиграна II Великого, котрий воював з Антіохом XIII: «И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю

³⁵ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.51, 246.

³⁶ Памятники литературы Древней Руси: Вторая половина XV в. – Москва, 1982. – С.124.

³⁷ Гавський С. «Александрія» в давній українській літературі. – К., 1929. – С.57.

³⁸ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.51.

³⁹ Докл. див.: Петров А. «Свеча загорелась сама собой...»: Память о Куликовской битве в идеологии Российского государства XV–XVI вв. // Родина. – 2003. – №12. – С.101–102.

⁴⁰ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.64.

⁴¹ Древняя русская литература: Хрестоматия. – Москва, 1980. – С.31. Цю паралель слушно зауважив коментатор «Історії української літератури» С.Росовецький (див.: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.250).

арменському, о котром же премудрый философ Фролос от Ливия пишет: пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклся съ Антиохом и измог войско его и самого из града выгнал, Антиоху бьжавшу пред ним в Перскую сторону».

При цьому, як бачимо, автор «Сказання...» посилається на «Фролоса», під яким слід розуміти римського історика Луція Аннея Флора, укладача компендіуму праць Тита Лівія під назвою «Епітоми»⁴². Насправді, однак, наш книжник не був знайомий із цим твором: дану звістку він почерпнув з 8-ї книги «Хроніки» Іоанна Малали, депо її видозмінивши й скоротивши: «С славою възвратися Скипион в Рим, якоже премудры Флорос спамятова от Лувия премудраго книг [...] Тигранис некто именем, царь армениск, пришед, сечеса с Антиохом великым сечем. И одоле Антиоху Тигранис, прия Антиохию, град великыи, и царство их все взя, еже име. Бежавшу сему царю Антиоху в Прьскою страну»⁴³.

Зауважена нами паралель ніколи не відзначалася фахівцями, котрі помічали в тексті «Сказання...» хіба що зіставлення Костянтина Острозького з персонажами «Александрії». Це уподібнення підштовхнуло М.Грушевського до висновку, що в даному творі «мотиви сучасної рицарської повісті» переважають над християнською риторикою⁴⁴.

Проте, з одного боку, не слід забувати, що Сербська «Александрія» традиційно вважається «християнською переробкою» роману Псевдо-Каллісфена. З іншого боку, у «Сказанні...» маємо низку посилань на церковну літературу: на «слово пророческое» (хоча цитується, власне, одне з соборних апостольських послань – Якова (4:6) або Перше Петра (5:5)), «слово святого отця Ефрема» («Слово про воскресіння мертвих» Єфрема Сиріна), «слово пророка Исайи, сына Амосова». Серед наявних у тексті цитат віднаходимо афоризм про «тайну цареву», присутній в іншому зразку панегіричної прози з теренів Великого князівства Литовського – «Похвалі Вітовту»⁴⁵ (щоправда з посиланням не на біблійне першоджерело (Книгу Товіта 12:7), а на «великого Нифонта», тобто на «Житіє Нифонта Констанцьського»⁴⁶ або на «Слово святого отця Нифонта

⁴² Відзначимо, що «Фролос» не був ідентифікований М.Улащиком у здійсненому ним виданні Волинського короткого літопису – тобто в іменному покажчику до 35-го тому «ПСРЛ». Загалом у цьому індексі чимало огріхів (скажімо, тут «співіснують» такі літописні персонажі, як «Гольшанський Семен Юрійович» і просто «Семен Юрійович»; «Монтигирдович Петро Янович» і «Янович Петро»). Не бракує помилок і у самому тексті літопису.

⁴³ *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – Москва, 1994. – С.226, 249; *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.189.

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208.

⁴⁵ Маємо на увазі пам'ятку, збережену у складі білорусько-литовських літописів короткої редакції. Створення цієї версії «Похвали...» зазвичай відносять до 1429–1430 рр. (див.: *Летописи белорусско-литовские.* – С.58–59, 75–76, 108–109). Наявність у «Сказанні...» даної цитати трактується фахівцями як результат знайомства його автора з білорусько-литовськими літописами (див.: *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С.86) або ж як пряме наслідування «Похвалі Вітовту» (див.: *Siemianczuk A.* *Latopisy o bitwie pod Orszą // Mówią wieki.* – 2014. – №9. – S.73). Утім, цьому припущенню виразно суперечить пряма вказівка автора на його джерело, не назване в «Похвалі Вітовту». Гадаємо, ідеться радше про певний тоpos літератури «величального» спрямування. До речі, у «Похвалі Вітовту» також використано твір про подвиги Александра Македонського – так звану «Хронографічну Александрію» (докл. див.: *Русина Е.* *Литературные памятники XV–XVI вв.: наблюдения и заметки // Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып.7. – Минск, 2014. – С.190–191).

⁴⁶ *Ю.Пелешенко* чомусь послідовно називає його «Нифонтом Константинопольським» (див.: *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С.86; *Історія*

до вірних» у складі популярної збірки «Ізмарагд»). Крім того, воєнний тріумф Костянтина Острозького порівнюється в тексті «Сказання...» з вражаючим за масштабами подвигом одного зі старозаповітних героїв – «сына Ровоамова Авию», царя Юдеї.

Цей персонаж не є широковідомим. І, скажімо, один із дослідників чомусь ототожнює Авию з воїном царя Давида Аві-Албоном, або Авіелем (2 Цар. 23:31)⁴⁷. Натомість інший, В.Ульяновський, аналізуючи вказане порівняння, упевнено стверджує, що «біблійний Авія, син Ровоама, онук Соломона (Мф. 1:7; 3 Цар. 14:31, 15:1–8) у канонічному тексті Святого Письма не прославлений як великий воїн і переможець 500 тис. воїнів в один день. Цей образ, вочевидь, має апокрифічне походження або ж автор сплутав біблійних героїв. Саме в цьому біблійному прикладі “ерудиція” підвела автора літопису, що навряд чи помітили його сучасники»⁴⁸.

Насправді ж «ерудиція» підвела самого В.Ульяновського: адже у Другій книзі Параліпоменон (13:17) маємо оповідь про те, як, воюючи з ізраїльським царем Єровоамом, Авія побив «п’ятсот тисяч чоловік відбірних». Цей епізод і використовується в літопису: згідно з його текстом, Авія знищив «за один день п’ятсот тисяч», а князь Острозький як його героїчний «наслідник» за «3 години на осмъдесят тисяч побил». Характерно, що кількість загиблих московитів оцінюється цифрою, котра фігурує в більшості джерел польсько-литовського походження (у літопису її наведено двічі)⁴⁹.

Однак використання автором «Сказання...» Другої книги Параліпоменон має не тільки «кількісний» аспект. Справа в тому, що у слов’янській писемній традиції книги Параліпоменон були невідомими аж до появи так званої Геннадіївської Біблії (1499 р.) – першого повного біблійного кодексу, створеного за ініціативи новгородського архієпископа Геннадія⁵⁰. До того ж слід мати на увазі, що підготовка цієї Біблії була суто богословським починанням: не передбачалося її копіювання та розповсюдження (й саме тому вона збереглася лише в кількох списках різного ступеня повноти)⁵¹. Це нібито наштавхує на думку про зв’язок автора «Сказання...» з новгородськими клерикальними колами. Інше ймовірне пояснення полягає в можливості його знайомства з якоюсь вибіркою текстів із Геннадіївської Біблії. У цьому зв’язку слід пригадати

української літератури у 12 т. – Т.1. – С.670), а А.Семенчук навіть перетворила цього кіпрського єпископа на константинопольського патріарха (див.: *Siemianczuk A. Latopisy o bitwie pod Orszą*. – S.73).

⁴⁷ Саўчанка С. Маскоўскі свет вачыма Русі XVI–XVII ст. // Беларускі гістарычны агляд. – Т.14. – Сш.1/2. – Мінск, 2007. – С.27–28.

⁴⁸ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С.9. Те саме стверджується і в іншій праці цього автора (див.: *Його ж. Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків*. – К., 2012. – С.159). Власне, перша книжка В.Ульяновського повністю й без змін увійшла до складу другої – так що надалі не бачимо сенсу в такому «подвійному» цитуванні.

⁴⁹ У цьому зв’язку незрозуміла заувага М.Грушевського: «Гіперболічне число побитих Острозьким москвичів переносить реальну історію Оршанського побоїща в площину баснословних подвигів героїв лицарських романів» (див.: *Грушевський М. Історія української літератури*. – Т.5. – Кн.1. – С.208).

⁵⁰ Алексеев А.А. Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999. – С.154, 197.

⁵¹ Зауважимо, що один з її списків, привезений із Москви М.Гарабурдою, став основою для підготовки Острозької Біблії (1581 р.).

гіпотезу митрополита Макарія (Булгакова) про копіювання окремих складових цього біблійного корпусу – зокрема тих, котрі, як книги Параліпоменон, були перекладеними спеціально для Біблії з латинського оригіналу (друкованої Вульгати)⁵². Можливе й припущення, що автор «Сказання...» користувався збіркою мішаного типу, котра включала твори як світського, так і церковного характеру (згадаймо хоча б збірники Єфросина та Івашка Чорного). Однак, найвірогідніше, він усе-таки не був знайомий із Другою книгою Параліпоменон – так само, як і з «Епітомами» Флора. Дані про Авію можна було запозичити з небіблійного джерела (скажімо, той згадується у хронографічній частині Віленського списку літопису Авраамки⁵³).

У цілому, гадаємо, образно-метафоричний ряд «Сказання...» не розкриває світогляд і суспільне становище його творця⁵⁴. На нашу думку, не можна безапеляційно стверджувати, що автор був особою світською – навіть якщо взяти до уваги спостереження М.Грушевського стосовно того, що мова його твору «сильно зближена до світської», а авторова орієнтація «цілком політична, а не церковна: москвичі для нього не одноцерковники, а політичні вороги; він пише зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви»⁵⁵.

Упевнено можна відзначити інше – те, що він був православним і, у певному сенсі, мав активну життєву позицію. У цьому переконує одне з «темних місць» його твору, котре не раз спантеличувало дослідників. Маємо на увазі твердження книжника про те, що за свої подвиги Костянтин Острозький гідний володіти «самим Божьим градом Иерусалимом», а не те що сидіти на «здешних великих столечных городах». Деякі фахівці вбачають у цій фразі натяк на «ірраціональну ауру довкола постаті князя»⁵⁶, або давній епічний мотив «нагороди за подвиг містом»⁵⁷, чи ж пряму декларацію права Острозького як «царственої особи» на престоли Литовської й Московської держав або лише

⁵² Макарій. История русской церкви. – Кн.4. – Ч.1. – Москва, 1996. – С.305.

⁵³ Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки // ПСРЛ. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1889. – Ст.13.

⁵⁴ В.Ульяновський стверджує, що автор «Сказання...» представив у ньому «православний вектор порівнянь із низкою історичних діячів світової історії» (див.: Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік...» – С.8). На жаль, нам так і не вдалося з'ясувати, що є питою «православного» у зіставленні Костянтина Острозького з кількома античними та біблійними героями, а також з рицарями острова Родос. Вочевидь, дослідник далеко не завжди орієнтується у православних реаліях, адже, наприклад, уважає за можливе писати про «цілий конклав духовних осіб на чолі з митрополитом» (див.: Там само. – С.25). Не погоджуємося й з тим, що анонімний книжник удався до «усіх можливих порівнянь великого гетьмана з постатями минулого». А твердження, що, вичерпавши запас історичних аналогій, він «постійно звертається до голови князя ("честная и велеумная глава")», видається просто комічним (див.: Там само. – С.48).

⁵⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208. Утім М.Грушевський не трактував це питання однозначно – на відміну від Ю.Тиховського, котрий, навпаки, убачав у творці «Сказання...» духовну особу (див.: Тиховський Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.371). Сучасний дослідник білорусько-литовського літописання В.Чемерицький також схильний пов'язувати «Сказання...», як і весь Волинський короткий літопис, зі «середовищем православного патріотично налаштованого білорусько-українського духовництва» (див.: Валикає княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.385).

⁵⁶ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.237–238.

⁵⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.250.

на Литву⁵⁸. Останнє навряд чи можливо хоча б тому, що у «Сказанні...» всіляко вихваляється «великий», «славний» і «великославный» король Сигізмунд I, а князь Острозький виступає лише як його вірний слуга, котрий діяв, керуючись «приказанием и наукой» свого государя, і зміг потішити його гучною перемогою. Відповідно наприкінці «Сказання...» йому також виголошується заздравиця: «Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского!».

На наш погляд, сутність згадки про «здешние великие столичные города» полягає в казусі 1522 р., коли Острозький, котрий уже тримав один «столичный» уряд (віленського каштеляна), став воеводою троцьким. Як відомо, це спричинило незадоволення литовських магнатів, які покликалися на обмеження, передбачені привілеєм 1413 р. (такі високі посади могли обіймати тільки католики, натомість князь був «схизматиком» і, крім цього, усіяло опікувався інтересами православної церкви). У ситуації, що склалася, Сигізмунд мусив виправдовуватися заслугами Острозького й обіцяв надалі неухильно дотримуватися норм Городельського привілею. Гадаємо, саме до цього моменту й звертався укладач «Сказання...», стверджуючи право князя сидіти на «здешних великих столичных городах».

З іншого боку, ця репліка дає змогу відкоригувати час створення «Сказання...». Як правило, воно фігурує у спеціальній літературі під тією ж датою, що й у тексті літопису: 1515 р. Однак з огляду на сказане вище, нам здається можливим змістити період його укладення на проміжок між 1522 і 1530 рр. (часом смерті князя)⁵⁹. Очевидно також, що, заочно полемізуючи зі супротивниками Острозького, автор «Сказання...» апелював до своїх співвітчизників у цілому, а не тільки до єдиновірців.

Загалом його твір навряд чи може служити джерелом даних про битву під Оршею 1514 р., однак він чимало говорить нам як про її сприйняття сучасниками, так і про способи глорифікації цієї події. Анонімний автор «Сказання...», ким би він не був, не відзначався, вочевидь, ані письменницьким хистом, ані широким літературним кругозором (віднайденим у нього Ю.Пелешенком), ані гаданою «історичною ерудицією» (яку розгледів В.Ульяновський). Та він, проте, намагався додати битві під Оршею історичних масштабів, а також вписати її в тодішній культурний контекст, піднісши до античних і біблійних аналогій.

⁵⁸ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»... — С.9–10. Щоправда, нижче дослідник стверджує, що це вивищення князя «стосується лише особистих якостей та талантів Острозького, але не “божественного права” на владарювання, яке залишається за Жигимонтом та Василієм» (див.: Там само. — С.49). Тож його позиція залишається абсолютно незрозумілою, а поєднання таких протилежних за характером думок дивує так само, як і різнобій у передачі однакових цитат (пор., напр., с.5, 11, 115) або імен (скажімо, Децій фігурує у книзі В.Ульяновського в кількох різних «постасях»: як «Йодок Людвік Деціуш», «Юст Людвіг Децій», «Юст Людвік Деціус», «Йодок Людвік Децій» (с.5, 70–71, 81).

⁵⁹ Білоруська дослідниця А.Семенчук вважає, що «Сказання...» побачило світ перед битвою з татарами на р. Ольшаниці, яка відбулась у січні 1527 р. (див.: *Siemianczuk A. Latopisy o bitwie pod Orszą.* — S.73). На нашу ж думку, наявний у пам'ятці заклик «побивать рать татарскую», який А.Семенчук тлумачить буквально, не зв'язаний з історичною конкретикою, а має радше наслідувальний характер (див. вище, прим.24). Зауважимо також гіпотезу В.Арнаутова про створення «Сказання...» не пізніше 1521 р. (див.: *Арнаутов В.А. «Киевская» летопись Супрасльского сборника...* — С.34).

Додатки

№1

«Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»

Индикта 2, августа 1 день, в лето 7023 году Василей Иванович, великий князь московский, преступив dokonчание и крестное свое целование, от меньшого на бльшее зло подвигнулся. Имеа ненасытную утробу лихоимения, некоторые города, очину и дедину великаго славнаго господаря Жикгимонта, короля полского и великаго князя литовского и руского, княжати пруского, жомоитского и иных, почал поседати и славный великий град Смоленск взял. Бо нет пущаго человеку, как възделене чужого имениа: и кроткаго и смиреннаго немилостива и некротка чинить.

Оныи великославный король Жикгимонт свою правду дръжал ему непорушно и невыступно в всем. И видячи его насилowanie и хотячи боронити свое очины, Литовское земли, възма Бога на помочь и свою правду пред собою имеа з своими князи и паны, и храбрыми вдатными витязи своего двора кралевского напротив его пошол, помянувши слово пророчьское, што господь грьдым противится, а смиренным милость и помощь посылаетъ. И пришед стал в Борисове на великои реце Березыни. И напротив неприятеля своего, великаго князя московского, отправил и послал своего великаго воеводу и славнаго и великоумного гетмана князя Костянтина Ивановича Острозского, пана виленского, старосту луцкого и бряславльскаго и иных, маршалка Волынского земли, с некоторыми велможамы, князи и паны-радами своими, и з своего двора вдатными и храбрыми вои литовскими и рускими. И в то время приехали до великаго короля Жикгимонта на помоч панове лядский и дворяне вдатныи, рицери коруны Полское. И вси посполе возма Бога на помоч и въоружени бывше господаря своего Жикгимонта короля наукою, смело дръзнуша и поидоша напротивку много множества людей великаго князя московского. Оным же в тоже время будучим на Дрюцких полях и вслышавши силу литовскую, оттоля отступиша за Днепр, реку великую.

Успомянем слово великаго Нифонта, как пишеть к верным христианом: «Таину цареву годно таити», рекучи: рады господарьское замкнутое негодно всим поведати, але дело и храбрость мужества доброго и смелаго человека годно всим объявляти, абы напотом иншии тому вчили и смелость мели. Как же и в нынешнее время случися нам видети того доброго а храброго воина, пореклом стратилата князя Костянтина Ивановича Острозского, навыйшого гетмана литовского. Напръвеи божею помочю и приказанем и наукою господаря своего, великаго короля Жикгимонта, слушное исправленье воиска, братское любовьное съединение ласкаве злучил и поставил. И како преиде до реки Днепра под Оршою градом каменым и виде, яко бысть не борзо переходим путь водный, и яко богобоязливый муж и справца военный, тот славный великий гетман князь Костянтин Иванович бег до церквии святой живоначалной Троици и к святому великому чюдотворцу Христову Николе и, пад, помолися Богу. И въспомяну справу и смелость храброго Антиоха и великаго гетмана царя Александра Макидоньского, како он воиску персидскому реку Арсинарскую преити повеле: пръвий сквасишися, а последний яко по суху преидоша. Так теж и он передним людям плыти повеле, а последний вже яко по броду преидоша,

и тако спешно на великом поли Рошском напротиву москвич вѣоружашися. О великий вдатный витязи литовский, уподобилися есте своим мужством храбрым макидоняном справоу и наукою князя Костянтина Ивановича, втораго Антиоха, гетмана воиска македоньского. И так своего человечества смелость вказал, яко храбрыи рыцерь и верный слуга своего господаря с тыми великомногоможными вои литовскими, не щадячи сами себе на великое множество людеи неприятельских сягнули и вдарили. И множество людеи воиска его поразили и смерти предали на осмѣдесать тысяч, а иных живых в плен поимали: навышшего воеводу и гетмана воиска московского князя Михаила Ивановича Булгакова Голицу, а брата его князя Димитрия, Ивана Андреевича Челяднина, князя Ивана Дмитриевича Пронского, Димитрия Василевича Китаева, Даниля Андреевича Плещева, Ивана а Володимира Семеновичов, князя Бориса Ромодановского, князя Ивана Семеновича Стародубскаго, князя Петра Пуцяцкого, князя Семена Яновича и иных, их же имен zde вписати не вместихом.

Так своею верною послугою господарю своему, великому королю Жикгимонту радость вчинил: напръвеи церкви божьи христианьскийи и многих мужей и жон от их насилуваньа оборонил. Зде исполнилося слово святого отца Ефрема: «Силный изнеможе, а здоровый разболелся, а радовавыися вѣсплакал, а дрѣжаи погубил». Мне ся грешному видить: ныне все то ся стало великому князю Василю московскому. Помянем слово пророка Исаия, сына Амосова, што пророчествовал о последних днех, провидев духом святым, так рече: «За умножение злобы людеи и многыи их неправды пролиется кров их, яко вода силна, хоробрыи и грѣдыи от мечов падуть, один ратный справедливый погонить несправедливых 100, а от ста побегнута 1000, и плоть их будет на снѣдь зверем и птицам, и кости их на позор всякому животну». Ныне тым пророчеством подарил Бог князя Костянтина Ивановича, навышшего гетмана литовского, што его справоу и зряжением воиска плѣков и его смелого сердца и руки сягненьем люди московского побили, и тых збитых плоти звери и птици ядятъ, по земли кости волочачи, а стопленных водами рыбы клюють.

[Маргіналія: Се похвалу гетману] О пречестнаа мудраа главо, како ты нареку и похваляю? Коротѣкостію языка моего и художством ума моего не могу ся домыслити, кую славу и честь въздати твоего справлению делу. Мужства твоего крепость равна есть великому царю индиискому Пору, которому же многыи цари и князи противныи быти не могоша, его же делу и чести. Обличность твоего велможства показуеть ты, как же ныне милостию божьею и теж щастьем великославного господаря Жикгимонта, короля и великого князя, таковому силному пану, великому князю московскому отпор вчинили есте своих рук делом и з храбрыми рыцери оными вдатными витязи, с князи и с паны и з дворяны господарьскими Великого княжства Литовского и Руского, и с пособію великославных и шляхотных рыцереи вдатных панов поляков посполите, с всими твоими добрыми помочники и верными, яко одны. От добрых вои свое мужство показали есте, и многыи замкы столечныйи и места славныи Великого княжства Литовского и Руского привпокоилю есте, за штож ты, великославный гетмане, от господаря твоего великое и высокое чести достоин еси. Прировнани есте великим, храбрым рыцерем славнаго града Родоса, которыйи иж своим мужством многыи замки христианьскийи от поганьских рук впокоины чинять. Вашего мужства отпором таковому силному пану тое ж славы и чести сподобился есте. Тою вашею послугою господарю твоему, великому королю Жикгимонту радость вчинил еси.

За таковыи вчинок не толко здешних великих столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьяго града Иерусалима достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет; не токмо единому себе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высоту мужства вчинил еси. Еще ти приложу смелости и храбрость: уподобился еси сыну Ровоавову Авию, што воевал на десять колен Израилев и въбил з них силных людей за един день пятьсот тысяч; его же делу и ты наследник явился, москвич избиваа не в целый день, але во дни 3 години на осмьдесят тысяч побил. И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котором же премудрый философ Фролос от Ливия пишет: «Пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклся с Антиохом и измог войско его, и самого из града выгнал, Антиоху же бежавшу пред ним в Перскую сторону». Тако и ты, честная и велеумная главо, сътвори сечу з великим князем Васильем московским и побил войско людей его и самого выгнал з града Смоленска. Великому ж князю Василию пред тобою бежавшу у Московскую сторону у свои восточныи грады, и после себе и владыку смоленского Варсонофия звел с Смоленска на Москву. Князю ж Костянтину бывши под Смоленском и от Смоленска възвратившуся; и взял грады тыи, которыи вже служили великому князю московскому: Мьстиславль, Кричев, Дубровну и повеле им по прьвому служити к Великому княжеству Литовскому. А сам поиде в Литовскую землю к господарю своему, великому королю Жикгимонту. Король же, услышавши приеханье его и всих вой своих, литовских и русских вдатных витязей, принял их з великою честью у своем столечном граде Вилни декабря 3 день на святого пророка Софония.

Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского. А гетману его, вдатному князю Костянтину Ивановичу Острозскому дай боже здоровье и щастье вперед лучшее, как ныне; побил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливаяючи кров их бесурменскую.

№2

Воєнні кампанії

Костянтина Острозького у живописних і літературних творах першої третини XVI ст.

Аналізуючи літописне «Сказання...», присвячене Оршанській перемозі, не можна уникнути зауваг про її візуальні репрезентації. Загальновідомою у середовищі фахівців є картина із зображенням цієї події, котра зберігається нині у Варшаві й вважається хронологічно першим твором польського батального живопису. На жаль, невідомо, хто був її замовником та автором. Останній, вочевидь, надихався «Битвою Александра Македонського з Дарієм при Іссі» пензля Альбрехта Альтдорфера з Мюнхенської пінаотеки⁶⁰.

⁶⁰ Принагідно відзначимо якусь незрозумілу історичну паралель між Александром Македонським та князем Острозьким, яку наводить В.Ульяновський: мовляв, «традиція зберегла навіть ім'я улюбленого бойового коня князя – Заяць (це передавалося водночас із кличкою коня Олександра Македонського – Буцефал)» (див.: Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»... – С.81). Подібний зв'язок, особливо в усній традиції, нам видається дещо сумнівним. Та й сама ця традиція, можливо, є настільки ж «автентичною», як і середньовічна «народна пісня про битву під Оршею», що її цитує В.Ульяновський (див.: Там само. – С.54–55).

Утім «Битва під Оршею» не була першим живописним увічненням звияття князя Острозького. Збереглась інформація про те, що після погрому татар під Вишнівцем (1512 р.) зображення цієї «вікторії» з ініціативи підканцлера Кшиштофа Шидловецького з'явилося у краківському костелі Св. Франциска. Це був стінопис у внутрішній галереї собору, який згодом бачили Ст.Сарницький і Б.Папроцький. Цікаво, що в підпису до фрески призвідником перемоги було названо саме підканцлера, який насправді не мав до неї жодного стосунку⁶¹. Біограф останнього – Є.Кешковський – припустив вплив цієї батальної сцени на гравюру, уміщену на титульному аркуші «Трактату про дві Сарматії» Матвія Меховського у виданні 1521 р. Є й інша думка – про її зв'язок із зображенням Вишнівецької битви у «Хроніці» М.Бельського (1564 р.)⁶². Збереглася й «епістоля» з описом битви, адресована то-му-таки К.Шидловецькому Анджеєм Кжицьким⁶³. Він є також автором латиномовної поетичної «Похвали» Сигізмундові I з приводу цієї перемоги, надрукованої 1512 р. у Кракові Галлером⁶⁴. Залишається тільки дивуватись, яким чином із волі В.Ульяновського цей придворний гуманіст перетворився на «Анджея Кжичецького», а його твір – на розлогу поему невідомого авторства «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го», створену, як зауважує сам В.Ульяновський, під впливом хронік Б.Ваповського та М.Бельського, тобто «далеко після цієї події»⁶⁵.

Ще одна знаменита битва, Ольшаницька (1527 р.), також здобулася на увагу майстрів пера й пензля. У прозі її увічнив Й.Децій, видрукуювши того ж таки року реляцію про цю «велику битву та перемогу». Із неї можна дізнатися, як князь Костянтин Острозький із кількома князями-волинцями, пан Альбрехт Гаштольд і «пан Юрій Радзивілл, каштелян троцький [...] та інша шляхта і лицарі попрацювали всі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу»⁶⁶.

Згодом постав і живописний образ цієї кампанії – власне, лише завдяки тому, що в ній брав участь Юрій Радзивілл, чий рід дбав про фамільну славу. Не дивно, що й у цьому випадку акценти в інтерпретації події було суттєво зміщено. Про це дає змогу судити нещодавно віднайдений у Кобленці інвентар Несвізького замку 1834 р. з описом 25 історичних картин, 13 з яких відображали історію роду Радзивіллів. Зокрема діянням Юрія присвячено 3 полотна, які представляли битву на Ольшаниці, здобуття

⁶¹ *Kieszkowski J.* Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. – Poznań, 1912. – S.467–468, 638–639. До речі, Ст.Сарницький указує на ще два зображення битви – у краківському цейхгаузі (ушкоджене вогнем) та у вавельському кафедральному соборі (там воно, вочевидь, містилося у вітварі, зведеному на знак вдячності за перемогу).

⁶² *Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław, 1981. – S.13.

⁶³ *Kieszkowski J.* Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. – S.321; *Acta Tomiciana.* – T.2. – Poznań, 1852. – №64. – S.73–79.

⁶⁴ *Kieszkowski J.* Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. – S.611.

⁶⁵ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С.43–44. Див. її в перекладі з польської на українську: *Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х частинах.* – Ч.2. – К., 1995. – С.5–10.

⁶⁶ *Вирський Д.С.* Татарська війна взимку: Опис битви під Ольшаницею 1527 р. *Й.Л.Децій // Український історичний журнал.* – 2008. – №5. – С.213. До речі, свого часу автор статті висловив думку, що Костянтина Острозького поважають в Україні за «справи, не зв'язані з “московськими”», тож, скажімо, битва під Вишнівцем 1512 р. вважається важливішою за Оршанську (див.: *Вирський Д.* Великое княжество Литовское как исторический опыт: Случай Украины // *Ab Imperio.* – 2004. – №4. – С.531). Але насправді пересічні українці й гадки не мають про обидві події – попри зусилля істориків, спрямовані на популяризацію образу князя (див., напр.: *Україна: Хронологія розвитку.* – Т.3: Від Батиевої навали до Люблінської унії. – К., 2008. – С.390–397; *Русина О.В.* Костянтин Острозький // *Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба.* – К., 2012. – С.287–292; *Крालюк П.М.* Князі Острозькі. – К., 2012).

Стародуба (1535 р.) й поразку, завдану магістрові Альберту в 1520 р.⁶⁷ Опис першої з перелічених картин такий: «Єжи Радзивілл, що зветься Переможцем, каштелян троцький, під проводом Костянтина І князя Острозького раптовим нападом 24 000 татар і турків вибив під корінь і самого Ібрагіма Башу Перхор з його синами вбив, і 40 000 християн від неволі татарської врятував у 1527 р.».

Вочевидь саме це полотно серед інших варшавський Музей Війська польського придбав на аукціоні в 1993 р. На жаль, раритетність каталогу, в якому репродуковано картину⁶⁸, не дає змоги судити про її художню та історичну цінність. Тож залишається чекати, коли свою думку з цього приводу оприлюднять польські фахівці.

⁶⁷ Баженова О. Радзивилловский Несвиж. – Минск, 2007. – С.123–124.

⁶⁸ Krakowski Antykwariat Naukowy: 82 Aukcja Antykwaryczna: Katalog. – Kraków, 1993. – S.39.

The paper examines one of the literary works dealing with a battle of Orsha gloriously won by Prince Kostiantyn Ostroz'kyi in 1514. The Tale in question is a part of the so-called Shorter Volynian Chronicle first published in 1836. Despite being in scholarly circulation quite a long time it is still understudied as well as the Tale it contains. Author analyzes the literary sources of the latter and the outlook of its anonymous author. In author's opinion, the text of the Tale doesn't reveal the social milieu in which it was created.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, battle of Orsha, Ostroz'kyi, Shorter Volynian Chronicle, panegyric.

